

”כתובת מינגוט” – פענוח כתובה אשכנזית מימי-הביניים

תקציר

חקר-הנישואין בכלל והכתובה בפרט מסתמך לרוב על ספרות השו"ת והפסיקה, ומעט על מקורות היסטוריים חיצוניים. אוסף מסמכי הכתובה, שהשתמרו ועשויים לשמש ככלי מחקרי, מתחלק לשתי קבוצות: האחת מארצות אשכנז, והאחרת מארצות ספרד, ובעיקר מתוך הגניזה הקהירית.

באוסף הכתובות האשכנזי אין שום כתובה מימי-הביניים. מסתבר, שבתקופה זו הכתובה הייתה מסמך פונקציונלי, שלאחר ששימש את מטרתו, לא היה כל עניין לשומרו. מהמאה השש-עשרה החלו להוסיף עיטורים לכתובות, ומאז הן הפכו לחפצי יודאיקה.

בבואנו לחקור את הכתובה האשכנזית – עלינו להדגיש, שעד היום הסתפקו החוקרים בנוסחים, שהובאו בספרי השו"ת והפסיקה של חכמי אשכנז. עתה, לאחר חשיפת חלקים מ"גניזת אירופה", נוספו לרשימת כתבי-היד הידועים עוד ממצאים חדשים, וביניהם מצאתי כתובה אותנטית (שנכתבה בעבור כלה ספציפית), שזמנה מהמאה הארבע-עשרה לערך. החידוש בממצא זה הוא, שלפי הידוע עד כה, מעולם לא נמצאה כתובה אמיתית מימי-הביניים, שהרי הממצאים עד כה היו של נוסחים, שנכתבו בידי מוסקים.

בפענוח הכתובה נחשף המנהג הרווח לגבי הנוסח. ניתן להבחין בטעות-סופר ובתיקון שעשה הסופר. כמו כן, בתחתית השטר נוסף נוסח יחידאי של "קיום-שטרות".

מילות מפתח: כתובה; קיום שטרות; אשכנז; ימי-הביניים; גניזת אירופה.

רקע

כתבי-היד העבריים הקדומים ביותר, שנתגלו עד היום, מתוארכים החל מהמאה העשירית ואילך.¹ כל כתבי-היד מתקופה זו הם מהמזרח התיכון.² כתב-היד הקדום ביותר שמקורו

1. מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי-הביניים – בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי היד בציוני תאריך, קדם-פרסום, גרסת אינטרנט 0.2, ירושלים 2013, עמ' 56.

2. בית אריה (שם), עמ' 57-58.

מאשכנו הוא מסוף המאה השתיים-עשרה.³

בבואנו להתחקות אחר שטרי כתובות מימי הביניים, שנכתבו באשכנו, מצאנו כמה כתבי-יד, אך כולם למעט אחד, הם טפסים, שנכתבו בידי פוסקים, כדי לתת דוגמה לכתובת שטר כתובה.⁴ הכתובה האוטנטית היחידה, ששרדה מתקופת ימי הביניים מאשכנו, היא כתובתה של "מינגוט הלוי".⁵

מקורו של כתב-היד

כתב-יד זה שייך למה שמכונה "גניזת אירופה".⁶ גניזה זו מחולקת לשתי קבוצות עיקריות: האחת, כתבי-יד, ששימשו לכריכה ולעטיפה של תיקיות מסמכים; אלה נמצאו בעיקר באיטליה, והשנייה, כתבי-יד, שנעשה בהם שימוש כחומר-גלם לכריכת ספרים; אלה נמצאו בכל רחבי אירופה, וקרוב לודאי, שיתגלו עוד רבים מעין אלו, ככל שיתירו לפתוח כריכות עתיקות.⁷

כתובת "מינגוט" נמצאה בתוך כריכת ספר, והובאה לספרייה הלאומית בווינה.⁸ הכתובה נכתבה על קלף, אף שהנייר היה מצוי, והסיבה לכך היא, כנראה, כדי לתרום ליכולת השימור של המסמך. דרך הגעת כתבי-יד לכריכות הספרים נתונה במחלוקת בין החוקרים: יש הסוברים, שהם נלקחו בכוח-הזרוע על-ידי פורעים בשעת הגזרות,⁹ ויש הסוברים, שהם נמכרו על-ידי בעליהם היהודים, כשלא היה בהם צורך (כתב-יד שהודפס בדפוס הופך לא רלוונטי ללומד).¹⁰ נראה, שכתובה זו שייכת לקבוצה השנייה, זו שנמכרה מדעת בעליה, משום שלאחר פירעונה אין בה צורך.

הסבר חלקי לחוסר הימצאות כתובות מימי הביניים, הוא, שכנראה, רוב הכתובות נכתבו על

3. כת"י פירנצה של התלמוד הבבלי (המשנה) מסוף סדר קדשים. הוא מתוארך לשנת 1,177 (הספרייה הלאומית המרכזית II I 7, עמ' cxxvii ואילך). בית אריה (שם), עמ' 59, 346.
4. להלן שלוש דוגמאות לכתב-יד של נוסחי כתובה: א. כתובה דארקסא למהר"ם מרוטנבורג, אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאואר Burgerbibliothek Ms. 200. בכתובה זו נכתב במקום השמות 'פב'פ' (פלוי בן פלוי) ובמקום שצריך לציין את שם העיר נכתב ב... כל זה מלמדנו, שלפנינו דוגמה לטופס כתובה, ולא כתובה אותנטית (המעניין בכתובה זו, שאת היום, התאריך והשנה המחבר דוקא רשם, אך בבדיקה שערכתי לאותה שנה, שנת 1298, התאריך לא חל ביום שציון המחבר. הרי לנו הוכחה נוספת, שטופס זה שימש רק דוגמה); ג. כתובה דארקסא לר"ש משאנץ, קטלוג פרמא - פלטינה 1809. Parma - Biblioteca Palatina Cod. Parm. אף על פי שבכתובות הנ"ל יש שמות ותאריכים, אין הן אלא דוגמאות בלבד - ראו י' יובל, **הכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 111, 225, דוגמה לקביעה זו בכתובה, שהובאה בכתב-היד של ספר מנהגי מהרי"ל.
5. עזרא שבט, מהספרייה הלאומית, אישר באוזני את הטענה, שזו הכתובה היחידה ששרדה מהתקופה המדוברת.
6. שם זה הנו שם מושאל מ"גניזת קהיר", כדי לדמות במובנים מסוימים את עצמת הממצאים (הראשון שטבע כינוי זה היה יעקב זוסמן. ראו בתחילת מאמרו: ז' זוסמן, 'שרידי תלמוד ב'גניזה האירופית', א' דוד ו'ל' תבורי (עורכים), **הגניזה האיטלקית: קובץ מחקרים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' נג). כידוע, גניזת קהיר נתגלתה מבחינה "רשמית" לפני כמאה ועשרים שנה, אך חומרים מגניזת אירופה (מתוך כריכות ספרים) כבר התלו להיחקר מאמצע המאה השמונה-עשרה (ש' עמנואל, "גניזת אירופה" ותרומתה למדעי היהדות, א' דוד ו'ל' תבורי (עורכים), **הגניזה האיטלקית: קובץ מחקרים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' כ).
7. על-פי בית אריה (לעיל הערה 1), עמ' 376-378.
8. אני מודה ל-Dr. Andreas Fingernagel ול-Prof. Ernst Gamillscheg מהספרייה הלאומית האוסטרית Oesterreichische Nationalbibliothek, שנתנו לי רשות לצלם ולפרסם את הכתובה. מר Ernst Gamillscheg דיווח לי, שהכתובה הנ"ל הייתה בין השנים 1723-1705 כבר ברשות הספרייה באוסף Bibliotheca Palatina Vindobonensis, ואז קוטלגה תחת הסימון: "Hist. prof.", דבר זה מלמד על קדמות הממצאים בגניזת אירופה, עוד לפני התאריך שנקב בו עמנואל במאמרו (לעיל הערה 6).
9. כדי לבסס עמדה זו במאמרו - עמנואל הביא את עדותו של ר' יוסף יוזפא האן נוירלינגן (**יוסף אומיק**, פרנקפורט ע"נ מאין תרפ"ח, עמ' 275-276) וכן את תיאור הפרעות בפרנקפורט בשנת שע"ד ב"מגילת ווינץ" (ש' ברנפלד, **ספר הדמעות**, ג' ברלין תרפ"א, עמ' סג-סד) - ראו עמנואל (שם), עמ' יז-יח.
10. עמנואל ציין שזאת דעתה של קולט סיראט והביא תימוכין לעמדה זו במאמרו - ראו שם, שם.

נייר (שאינו משתמר היטב), ואלה לא שימשו כחומרי כריכה. גם כתובות, שנכתבו על קלף – ייתכן, שנכתבו על גיליונות קטנים, וגיליונות אלו היו פחות מועדפים על כורכי הספרים.¹¹ נציין, שהמנהג לקשט ולעטר כתובות החל רק מהמאה השש-עשרה.¹²

היות שלא נשתמרו ארבע השורות הראשונות של כתובת "מינגוט", איננו יכולים לדעת היכן בדיוק נכתבה.¹³ המקטלגים של המכון לכתב-יד בספרייה הלאומית – תיארכו את הכתובה לתקופה שבין המאה השלוש-עשרה למאה החמש-עשרה.¹⁴ במבט קצת יותר מעמיק, אפשר לראות שכתב-היד הוא די מדויק, מהוקצע, אך אין בו מאפיינים דקורטיביים. מכך אני מסיק, שזו כתיבה מהמאה הארבע-עשרה.¹⁵

רציה נוספת לקביעה זו אפשר למצוא על-פי הדרך שהשטר תוקן בה (עניין התיקון יבואר בהמשך): עד ימי הרא"ש היה נעשה קיום התיקון לפני המילים: "וקנינא מן",¹⁶ אך מימי הרא"ש נהגו לכתוב את קיום התיקון בסוף הכתובה ליד המילים: "הכל שריר וקיים".¹⁷ פסקי-הרא"ש התפרסמו בסוף המאה השלוש-עשרה ובתחילת המאה הארבע-עשרה,¹⁸ ולכן נראה לנו, שאי אפשר להקדים את זמן כתיבת הכתובה לפני המאה הארבע-עשרה.

תיאור הקלף

מדף הכתובה המקורי נחתך חלקו העליון, ושאר הכתובה נחתכה לשלוש רצועות. מתוך כריכת הספר נשלפו רק הרצועה הימנית והשמאלית, ואילו הרצועה האמצעית חסרה. כמו כן, הואילו מוצאי הכתובה, להוציא מהכריכה העתיקה גם את הקלף, שהיה דבוק לכתובה. בשתי רצועות הקלף הנוספות – אפשר להבחין ברושם של מילים רבות. יש אפוא בידינו ארבע פיסות קלף: רצועה ימנית ושיקוף שלה, רצועה שמאלית ושיקוף שלה.

11. כך משתמע ממאמרו של ב' ריצ'לר, 'סקסטים בלתי ידועים שנתגלו ב'גניזה' האיטלקית', א' דוד ו' תבורי (עורכים), **הגניזה האיטלקית: קובץ מחקרים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' קיב, וכן ממאמרו של עמנואל (לעיל הערה 6), עמ' יג-יד.
12. אכן באוסף הכתובות של הספרייה הלאומית, המכיל אלפי כתובות, אין אפילו כתובה אחת מימי הביניים מאשכנז. חוקרי המכון של כתב-היד, משערים שהסיבה להיעדרן היא שהשטר היה פונקציונלי לחלוטין, ולא בעל שום משמעות סמלית. משום כך לא היו עשירים על כתובות אלו, וכנראה, איש לא ראה עניין לשומרם.
13. הנוהג לכתוב את התואר "חתן דן" או "בתולת דא" מיד לאחר השם (של החתן או הכלה) ולא אחר שם האב, הוא מנהג יהודי אוסטריה. כך כתב המהר"ל, הלכות נישואין אות יד: "אבל בני אושטריה [ארץ הדמים] נהגו גם בכתובה לחתום פלוני חתן בן פלוני, וראיתם מפסוק שנא' נחמיה התרשאת בן חכליה". ייתכן, אם כן, שכתובת מינגוט נכתבה באזור זה.
14. הקביעה שזמן הכתובה הוא בין המאה השלוש-עשרה למאה החמש-עשרה, נובעת מניתוח פלאוגרפי של אופי כתב-היד, שבוצע על-ידי עזרא שבת, מחוקרי המכון לכתב-יד, בספרייה הלאומית.
15. על-פי השוואה לטבלה של ע' אנגל, 'עיונים בכתב האשכנזי', מ' בית אריה (עורך), **אסופת כתבים עבריים מימי הביניים**, ג, ירושלים נמצא בשלבי דפוס. מודפס גם אצל בית אריה (לעיל הערה 1), עמ' 424.
16. בתוספות מסכת בבא בתרא דף קסב. ד"ה "לפי" מובא: "...ולאחר פטירתו של ר"ת מצא ר"י בה"ג (=רבנו יצחק בהלכות גדולות) שהיה לה"ת בתיקון הגט שעשה כל דבר שלמדין הימנו אם מחק או תלה צריך לכתוב דעל המחק או דביני חטי קודם שיטה אחרונה לפני וקנינא מיניה...". ההגהות המיימוניות (הלכות מלוה ולוה פרק כז אות ח) מביא גם הוא נוהג זה בשם ר"י הוקן ור"ת, וכן כתב הרא"ש, שכך הנהיג ר"ת (מסכת בבא בתרא פרק י סימן ב). נראה שאף רבנו מאיר, בעל ההגהות מיימוניות, נהג בעצמו כדברי ר"ת (הוא חי ופעל בסוף המאה השלוש-עשרה במקביל לזמנו של הרא"ש).
17. "האידנא נהיגי לכתוב קיום מחקים ותלוין אחר וקנינא בשיטה אחרונה" – רא"ש מסכת בבא בתרא פרק י סימן ב.
18. הרא"ש היגר לספרד בשנת 1305. ספר 'פסקי הרא"ש' נכתב, כנראה, בספרד או קרוב לזמן הגירתו לשם ("מ' תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה", ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 79).

מתוך הערכה והשערה מהן המילים החסרות, אני מגיע למסקנה, שהרצועה הימנית והשמאלית מכסות מעל 80% מטקסט הכתובה המקורי (כלומר, רצועת האמצע החסרה הייתה צרה יותר מהשתיים האחרות).

תיאור כתב-היד

כתב-היד הוא אשכנזי מרובע,¹⁹ ונראה, שהסגנון הוא צרפתי²⁰ (הכתב האשכנזי נחלק לשני תתי-סגנונות: צרפתי וגרמני). כתב-היד עצמו נכתב בצורה ברורה ואטית, אין משיכות קולמוס בין האותיות (דבר, המעיד על כתיבה אטית ומחושבת). אך בגלל השימוש, שנעשה בקלף כחומר-גלם לכריכה – נמחקו אותיות רבות, ורק רושם הכתב נשאר.

פענוח הכתובה

בהשלמת חלקי מילים ואותיות – נעזרתי בתשקיף של כל רצועה. אחר-כך לצורך פענוח החלקים המשובשים והשלמת המילים החסרות, שהיו במרכז כל שורה – נעזרתי בנוסחי כתובות אשכנזיות, המובאות בספרי הפוסקים והמנהג האשכנזי.²¹ בכל מקום שהשלמת האותיות בו אינה ודאית²² – רשמתי את השערתי בסוגריים מרובעים. כל הטקסט המובא בטור האמצעי (החסר) – נכתב, להשערתי, מתוך עיון בכתובות אחרות.

נוסח הכתובה

נוסח הכתובה הוא אשכנזי. נוסח זה תואם כמעט לחלוטין²³ את הנוסחים, שהובאו בספרי הפסיקה והתשובות של פוסקי-אשכנז.

בנוסח הכתובה חסרים כמה משפטים, שנוספו, ככל הנראה, בסוף תקופת הראשונים. לדוגמה, לפני ההתחייבות הכספית לא רשום: "הכל קבל עליו פלוני חתן דנך". כמו-כן, הכתובה משתמשת במושג 'ילטרין' ולא 'זוקוקין'.

19. האותיות מחודדות ונפרדות זו מזו כדוגמת הכתיבה הגותית בת התקופה. על סגנון כתיבה זה ראו ק' סיראט, **מין הכתב אל הספר: הצצה אל עולם כתבי-היד העבריים של ימי-הביניים**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 54-55, וכן בית אריה (לעיל הערה 1), עמ' 421-426.
20. ראו אנגל (לעיל הערה 15). מודפס גם אצל בית אריה (לעיל הערה 1), עמ' 423. מתוך סגנון כתב-היד אי אפשר לקבוע את מקום כתיבתו, שכן יהודי צרפת גורשו ממנה במהלך המאה הארבע-עשרה, ונשאו עמם את סגנונם – ראו בית אריה (שם), עמ' 426.
21. מחזור ויטרי סימן תקנ"ג; ראבי"ה חלק ד סימן תתקט; ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות נישואין סימן יז; שו"ת מהר"ם מינץ סימן קט ושאר ראשוני אשכנז שהתייחסו בצורה נקודתית לביטוי זה או אחר מתוך הכתובה. כמו כן, נעזרתי בפרסומיו של הרב ש"א שטרן, **סדר כתובה כהלכתה: פסקים, חקרי הלכות ובירורים בעניני הלכות כתובות והמסתנף**, בני-ברק תשנ"ג, עמ' רלב-רלה, מובא נוסח רבי יצחק הדרשן בן רבי מאיר החסיד (מחכמי צרפת במאה השלוש-עשרה) כתב-יד וינא 20 בסוף הקובץ "תקון שטרות". בספרו של הרב ש"א שטרן, **ספר סדר ארוסין ונישואין לרבותינו הראשונים**, בני-ברק תש"ן, עמ' עו-עז, מובא נוסח של רבי משה בן רבי יקותיאל בעל "ספר התדיר" (פעל באיטליה במאה השתים-עשרה), כתב-יד פריז 187 (מ"ס 13735).
22. כאשר בכל נוסחי הכתובות האשכנזיות המופיעות בספרי הפסיקה – יש הסכמה על נוסח מסוים, אז השלמת האותיות על-פי נוסח זה אינה מוטלת בספק. אך כאשר ישנם כמה נוסחים למלה מסוימת, רשמתי את השערתי בסוגריים מרובעים, ובמקום שהיה צורך הערתי מדוע בחרתי בנוסח זה או אחר.
23. גם במקום שבכתובת מינוט ישנם ביטויים, אשר בהם סדר המילים קצת שונה, כגון "יהודה חתן דנך בר יצחק הכהן" ולא כפי המקובל: "פלוני בן פלוני חתן דנך", וכן בהוכרת שם הכלה כתבו קודם בתולתה דא ואח"כ את שם אבי הכלה. יש לדעת, שזהו הנוסח המובא בספרי הראשונים עד המאה הארבע-עשרה; במחזור ויטרי, בראבי"ה, בספר התדיר ובספר תקון שטרות. על סגנון זה כתב המהרי"ל בספר המנהגים שלו: "כתובת בתולה הראוה למהר"י סג"ל לראות אם נכתבת כתיקנה, ומצא כתוב בה: אמר לה להדא פלונית בת פלונית בתולת דא, ואמר דהיה לו לכתוב להדא בתולת פלונית בת פלוני. אך מאחר דבדיעבד כתובה אין לפוסלה בכך" (הלכות נישואין אות טו). אמנם, המהרי"ל עצמו באותו מקום באות יד מצייין: "אבל בני אושטרייך [ארץ הדמים] נהגו גם בכתובה לחתום פלוני החתן בן פלוני, וראיתם מפסוק שנא' בחמיה התרשאת בן חכליה". אולי מאכן נוכל לשער שכתובת מינוט נכתבה באוסטריה.

אחד המאפיינים של הכתובות האשכנזיות של סוף ימי הביניים הוא 'אריכות הדברים'.²⁴ מאפיין נוסף הוא השימוש במטבע הזקוקין.²⁵

שני המאפיינים הנ"ל חסרים בכתובת מינגוט. הנוסח הוא קצר ותמציתי, והמטבע הוא ליטרין. דבר זה מעיד על היות הכתובה לפי נוסח אשכנז (גרמניה וצרפת), ולא כנוסח פולין, שהתגבש במאה החמש-עשרה.²⁶ נוסח זה הוא עדות נוספת לתיארוך הכתובה למאה הארבע-עשרה, שאז נוסח הכתובה כבר היה די קבוע, אך ללא התוספות שצינו לעיל.

תיקון השטר

מתוך עיון בכתובה, נראה בבירור, שגוף הכתובה נכתב בידי אדם אחד, שהיה כנראה סופר אמן (טיב הכתב הגדול ברור ויפה – ביחס לאיכות הכתב של העדים והדיינים). בצדה השמאלי של הכתובה אנו מוצאים את המילה "הכהן" בכתב-יד קטן. תוספת זו היא תיקון לטעות-סופר, שעשה כותב הכתובה. שמו של החתן מוזכר חמש פעמים (ארבע פעמים בגוף הכתובה,²⁷ ופעם נוספת בחתימת החתן). הפעם הראשונה שהשם "יהודה" מופיע בה היא בקצה הרצועה הימנית. ברור, שהייתה מילה או שתיים מיד אחר השם "יהודה". מסתבר, שהמילה החסרה היא התואר "הכהן".²⁸ בפעם השנייה ששם זה מופיע – נכתבה בצמוד אליו, בכתב-יד שונה וקטן, המילה "הכהן". בפעם השלישית השם יהודה מובא בתוספת הכינוי "הכהן". בפעם הרביעית הכינוי "הכהן" מובא לאחר שם אביו של החתן (אין צורך להזכיר, שגם החתן וגם אביו כהנים). לאור זאת, נראה, שאדם בר-סמכא; אולי הדיינים, שבפניהם נעשה קיום לחתימות העדים (יוסבר להלן) – העירו, שיש צורך לתקן את הכתובה,²⁹ ואז הוסיף מאן דהוא (ייתכן, שזה אותו הסופר, שהרי כתב-היד של התיקון דומה לסגנון הכתב העיקרי) את המילה "הכהן" באותיות קטנות בצד השמאלי של הכתובה.

על-פי ההלכה, כל שינוי, הבולט מחוץ לגוף השטר ("תלוי" בלשון חז"ל) או מחיקה (העברת קולמוס) – יש לקיימו (כדי לאשר, שתיקון זה נעשה על-ידי בעל השטר, ולא כזיוף מאוחר יותר).³⁰ כפי שהזכרנו לעיל, עד ימי הרא"ש נהגו לכתוב את קיום התיקון לפני המילים: "וקנינא מן", אך מימי הרא"ש – המנהג הוא לכתוב את קיום התיקון בתחתית השטר, לפני המילים

-
24. כך מתאר שו"ת המהר"ם מינץ סימן קט, את ההבדלים בין נוסח ערי גרמניה לנוסח שמצא בהגיעו לפולין: "ואחר שבאתי למדינת פולנד (=פולין) לק"ק פוזנא ראיתי יש שינויים ואריכות דברים בכתוב" מה שלא נהגו במדינתנו".
 25. המהר"ם מינץ משנה את סוג המטבע לזקוקין לאחר שעבר לפולין. אמנם כבר חמישים שנה לפני כן, המהר"י וייל (סימן קיג) ותרומת-הדשן (פסקים וכתבים סימן רלב) משתמשים במטבע הזקוקין בנוסח הכתובה, אך נראה, שהשינוי המשמעותי בנוסח הכתובה החל רק בסוף ימי הביניים בפולין.
 26. על פי מהר"ם מינץ הנ"ל.
 27. מובן, שבכתובה המקורית שמו של החתן הופיע פעם נוספת בראש הכתובה, אך – כאמור לעיל – ארבע השורות הראשונות חסרות בכתובה זו.
 28. המילה החסרה נמצאת ברצועת האמצע שלא שרדה מהכתובה. בהצעת השחזור שלי אני מציע שתי אפשרויות: או "חתן דגן" או "הכהן". לאור התיקון שאנו עוסקים בו כעת – יש להעדיף את האפשרות שהיה רשום שם "הכהן".
 29. בעיון מעמיק במאפייני כתב-היד של התיקון, הן זה שליד השם יהודה, והן בהערה בתחתית הדף – נראה, שזו כתיבת סופר מיומן. אך אין לדעת אם זה אותו סופר שכתב את הכתובה עצמה או אדם אחר.
 30. מסכת בבא בתרא דף קס: "אמר ר' יוחנן: תלויה מקוימת כשרה", מבאר הרשב"ם שם: "טעה הסופר והגיה ותלה תיבה או שתיים בין שיטה לשיטה ואחר כן קיימה בסוף השטר כמו שאנו כותבין תיבה פלונית דביני חטי שריר וקיים". וכן פסק השו"ע: "אם יש בשטר מחקים או תלויות או תיבות שעבר עליהם הקולמוס, צריך לקיימם קודם והכל שריר וקיים" (ח"מ סימן מד סעיף ה).

"הכל שריר וקים".³¹ ואכן גם בכתובת מינגוט אנו מוצאים בתחית הדף את הכיתוב ".... ון לשיטה" באותיות קטנות (רואים, שהסופר השתדל לכתוב את קיום התיקון, עד כמה שאפשר ליד המילים: "שריר וקים" ומעליהן).³² אם נחבר את כל הנתונים דלעיל, נראה כי יש לשחזר משפט זה כך: "הכהן דחוץ לשיטה".³³ כך, בעצם, מאשר בעל השטר, שהתיקון שהוסף באמצע הכתובה, הנו אותנטי ואמין (השערה זו מקבלת חיזוק מכך שסגנון הכתיבה בתיקון באמצע הכתובה זהה לסגנון הכתיבה בקיום שבסופה, ושונה משאר כתבי-היד, שנוספו בתחית השטר).³⁴

חתימות העדים

כידוע, שטר עברי מקבל את תוקפו בחתימת שני עדים כשרים.³⁵ בשטר שלפנינו, אכן ישנן שתי חתימות בתחית הכתובה.³⁶ כדי למנוע הוספות לנוסח השטר או זיופים – נפסק, שיש להצמיד, עד כמה שאפשר, את החתימות לשורה האחרונה של השטר.³⁷ ואכן, כך נהגו העדים: שלמה בן משה הכהן ועקיבה בן יוסף, החתומים על הכתובה. כפי שאפשר לראות בחתימות, הן מורכבות משם העד ושם אביו.³⁸ אופי כתב-היד שונה מאוד לרעהו הן בגודל והן בסגנון – דבר, המעיד על כך שהכתיבה היא כתיבת ידי העדים עצמם.

חתימת החתן

כפי שצינו לעיל, שטר עברי מקבל את תוקפו בחתימת שני העדים. תחילה כתב-ידו של בעל השטר היווה הוכחה, והעדים נוספו להעיד, שזו כתיבת ידו והתחייבותו של בעל השטר.³⁹ אחר-כך כאשר השטרות (במיוחד כתובות וגיטין) נכתבו בידי סופר, חתימות העדים הן עדות לנכונות הכתוב בשטר. מעולם לא היה צורך, להוסיף את חתימת בעל השטר (אם מפני שהוא כותב את

-
31. רא"ש מסכת בבא בתרא פ"י סימן ב, והעתיק לשון זו בנו הטור בחו"מ סימן מד, וכן נפסק בשו"ע חו"מ סימן מד סעיף ט.
 32. כדי שקיום זה ייחשב נכון ולא יפסול את השטר, ומעיר הש"ך סימן מד ס"ק כ: "אבל בתר שריר וקים לא מהני קיום המחקין, שאין למדין זמה שנכתב בתר שריר וקים. ואותן שמקיימים בתר שריר וקים טועים הם".
 33. לשון זו מובאת בשו"ת מהר"ם מינץ סימן קט: "ואם כתב וכך אמר חוץ לשיטה על הגיליון מקיים כך יכתוב: וכך אמר דחוץ לשיטה".
 34. הכתב הן בכתובה עצמה והן בתיקון הוא גותי חד וברור, בעוד שאשר כתבי-היד יותר משוכים, וחיתוך האותיות אינו חד.
 35. דין זה הוא הנחת-יסוד פשוטה בדיני הממונות. תפקיד החתימות הוא תחליף לעדות שני עדים: "על פי שני עדים או על פי שְׁלֶשָׁה עֲדִים יָקוּם דְּבָר" (דברים יט 15). המשנה מניחה את חובת חתימות העדים כדבר ברור "גט פשוט עדין בשנים" (בבא בתרא י, ב). אמנם אין הכרח שבשטר יהיו חתימות, שכן התחייבות בעל השטר בכתב-ידו מספיקה: "הוציא עליו כתב-ידו שהוא חייב לו גובה מנכסים בני חורין" (בבא בתרא י, ח), אלא שחתימות אלו נצרכו, כאשר סופר רושם את השטר או כאשר יש עוררין על השטר. לכן, כדי לעשות דין אחד לכל השטרות – נהיגו חובת חתימה בכל סוגי השטרות: "שאין העדים חותמין על הגט אלא מפני תקון העולם" (גיטין ט, ד). וכך נפסק כדבר ברור בשו"ע: "העדים חותמים למטה בשטר" (חו"מ סימן מה סעיף א).
 36. על-פי המשנה "חתמו עדים בראש הדף מן הצד או מאחוריו בגט פשוט פסול" (גיטין ט, ז). וכך נפסק בשו"ע: "העדים חותמים למטה בשטר, ולא מן הצדדים, ולא מלמעלה" (חו"מ סימן מה סעיף א).
 37. על-פי הברייתא: "תניא: הרהיק את העדים שני שיתין מן הכתב – פסול, פחות מכאן – כשר" (מסכת בבא בתרא דף קסב:). וכך נפסק בשו"ע: "ידקדקו העדים שלא ירהיקו מהכתב רוחב שני שיתין. ואם הרהיקו שני שיתין, פסול, אפילו כתב: שריר וקים" (חו"מ סימן מה סעיף ו).
 38. על-פי גיטין ט, ח: "איש פלוני עד – כשר; בן איש פלוני עד – כשר; איש פלוני בן איש פלוני ולא כתב עד – כשר; וכך היו נקיי הדעת שבירושלים עושים". נשים לב, שבכתובת מינגוט לא הוסיפו העדים לאחר חתימת שמם ושם אביהם את המילה "עד", בדיוק כפי שהיו נקיי הדעת שבירושלים עושים, ולא כפי שנהוג בימינו. וכך פסק הראב"ה: "יש שמרגילי לחתום, פלני בר פלוני עד, ואין צריך לזה והדיוטות הוא, דתנן בפ' המגרש, איש פלוני עד כשר. בן איש פלוני עד כשר. איש פל"פ לא כתיב עד כשר. כך היו נקיי הדעת שבירושלים כותבין" (הלך ד סימן תתיקט).
 39. בבא בתרא י, ח: "הוציא עליו כתב-ידו שהוא חייב לו גובה מנכסים בני חורין".

השטר וזה שמו וכתב-ידו בהתחייבות, ואם מפני ששני עדים מעידים שבעל השטר התחייב לדברים). מכל מקום, אנו מוצאים שכבר מימי הראשונים,⁴⁰ הנהיגו להחתיים גם את החתן על השטר.⁴¹ גם כאן בכתובת מינגוט, בתחתית הכתובה ישנה חתימה של החתן: "יהודה בר יצחק הכהן ז"ל החתן".

קיום השטר

שטר חתום בידי עדים הנו בעל תוקף משפטי, כל עוד אין ערעור על אמינות השטר.⁴² אם מתעוררת בעיה בקשר לגוף השטר או החתימות, יש צורך בהתערבות משפטית – כדי לתת תוקף לשטר. תהליך הנפקת התוקף המשפטי המוחלט נקרא קיום שטר.⁴³ תהליך זה נעשה בפני שלושה דיינים.⁴⁴

תהליך קיום השטר יכול להתבצע בכמה אופנים:

- א. הדיינים מכירים את חתימות העדים ומזהים אותם.
- ב. העדים באים לפני הדיינים ומודים בפניהם, שהם חתמו על השטר (או שהם חותמים בפני הדיינים את דוגמת חתימתם).
- ג. באים עדים לפני הדיינים, שמעידים שהם מזהים את חתימות העדים.
- ד. מביאים בפני הדיינים שטרות אחרים, אשר בהם ישנה חתימה אותנטית של העדים.⁴⁵ קיום חתימות עדי הכתובה על-ידי שלושה דיינים, נותן ביטחון לבעלת השטר (האשה), שאם תזדקק להשתמש בשטר בתביעה משפטית, היא תהיהפטורה מהוכחת אמיתות החתימות על השטר, שכן הליך אישור חתימת ידי העדים כבר נעשה, מה גם שאם תזדקק לקיים את השטר לאחר שנים רבות, ייתכן, שהעדים לא יהיו בין החיים, וגם לא יהיה מי שיכול לזהות את חתימת-ידם.⁴⁶

40. מנהג זה מוזכר בראב"י ה': "נהגו לחתום קודם לעדים החתן ושלושבינים קרוביהם ואינו נפסל בכך... ונ"ל דחתן חותם לרווחא דמילת', כדתנן, הוציא עליו כתב-ידו שהוא חייב לו גובה מנכסים בני חורין, אולי לא ימצאו מי שיקיימו חתימת העדים." (חלק ד סימן תתקט). וכן הוזכר מנהג זה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג, סימן אלף ג), ובמרדכי מסכת בבא בתרא רמז תרמ"ב, ובתרומת הדשן פסקים וכתבים סימן רלב, בספר מהר"ל (מנהגים – הלכות נישואין אות יד). בסוף תקופת הראשונים מציינים המהר"י ווייל בשו"ת שלו: "ובכל אותם המדינות נוהגים שהחתן חותם הכתובה וכשמוצאים שמכירים חתימת החתן סגי" (סימן קיג).

41. ישנם פרשנים, שביארו את לשון המשנה לעיל, ש"כתב-ידו" אינו בהכרח כל הטקסט של השטר, אלא די בכתובת שמו של המתחייב בסוף השטר. כך משמע מרש"י "הא דתנן הוציא עליו כתב-ידו שהוא חייב לו גובה מנכסים בני חורין כגון שחתם בו" (כתובות דף קא: ד"ה "ה"ג"), וכן כתב ספר התרומות (שער יג חלק א) והריטב"א על המשנה. אם פירוש זה מתאר נוהג נפוץ מימי חז"ל, אז קיים לנו מקור קדום לנוהג, שהאדם המתחייב חותם בשמו בתחתית השטר, ולא כפי שמקובל לשער שמנהג החתמת המתחייב (החתן לענייננו), הוא נוהג מאוחר בהשפעת המנהג הנוהג בין הגויים.

42. כך הם דברי ריש לקיש במסכת גיטין דף ג. "עדים החתומים על השטר – נעשו כמי שנחקרה עדותן בב"ד, ורבנן הוא דאצרוך". וזאת על-פי הכלל "קיום שטרות מדרבנן" (מסכת כתובות דף כה). מבאר רש"י שם: "דמדאורייתא לא בעינן קיום דאמר ר"ל עדים החתומים על השטר נעשה כמי שנחקרה עדותן בב"ד", וכן כתב הרשב"ם מסכת בבא בתרא דף קעא. ד"ה "שטר".

43. דוגמה לדבר, במסכת בבא בתרא א, ו: "מי שנחקק שטר חובו – מעמיד עליו עדים, ובה לפני בית דין ועושים לו קיום".

44. על-פי מסכת בבא בתרא דף מ. "קיום שטרות בשלשה". וכך נפסק בשו"ע: "כיצד הוא הקיום, באים עידי השטר ומעידים לפני שלשה, אפילו הם יהודים, שזאת היא חתימתן" (הו"מ סימן מו סעיף ג).

45. ביאור אופני קיום השטרות הובאו בערוך השולחן חו"מ סימן מו סעיפים ב-ו.

46. כך מובא ברשב"ם במסכת בבא בתרא דף מ. "מי שיש לו שטר על חבירו וחושש שמא ילכו העדים למדינת הים או ימותו וכשיבא לגבות חוב הכתוב בשטר יטעון הלוה כי פרוע הוא או מזוייף הוא ויצטרך לקיים שטרו בעדים המכירים חתימת ידי עדים שבשטר ולא ימצא כיצד יעשה הולך לב"ד ומביא העדים עצמן ומעידים על חתימת ידיהן בפני ב"ד".

בשטר הכתובה שלפנינו נמצא בתחתיתו נוסח קיום השטר. בין חתימת העד השני "עקיבה בן יוסף" ובין הטקסט של הקיום – ישנו רווח של שורה ללא טקסט. לכאורה, דבר זה אסור והוא עשוי לפסול את הקיום,⁴⁷ אך אפשר להבחין בבירור במעין משיכת-קולמוס מסוף שם העד השני דרך השורה הריקה, ולכן אף אחד לא יוכל לנצל מרווח זה להוספת מילים לאחר הקיום.⁴⁸

נוסח הקיום נכתב בכתב-יד אחר, שונה מזה של סופר הכתובה ושונה מזה של העדים, כנראה, זהו כתב-ידו של אחד הדיינים.⁴⁹ בסוף השטר אפשר לזהות שלוש חתימות נוספות, קרוב לוודאי, שאלה שמות שלושת הדיינים, שבפניהם קיימו את השטר.

נוסח הקיום בשטר הכתובה שלפנינו – נמצא רק ברצועה הימנית של הכתובה. הראינו לעיל, שעובי הרצועה האמצעית החסרה היה כנראה צר למדי (כשליש מעוביה של כל אחת מן הרצועות הקיימות – ימין או שמאל). מתוך כך אני מסיק, שבכל שורה בנוסח טקסט הקיום, נגלים לנו כשני שלישים מהטקסט, כלומר יש להשלים על-פי אומדן-הדעת 2-4 מילים בסוף כל שורה.

מתחת לנוסח הקיום אפשר להבחין בוודאות בשלוש חתימות זו תחת זו. די ברור, שאלו שמות הדיינים, אך לא הצלחתי לפענח את השמות עצמם.⁵⁰

נוסח הקיום⁵¹

במותב תלתא כחדא בי דינא הוינא⁵² [ואתא לקדמנא⁵³

ר' עקיבה בן יוסף ז"ל והעיד על חתימת [ידו דאיהי היא]

מתוך חתימתו שחתם בפננו ושל[חנו לקרוא לפלוני]

בר' יצחק ור' שלמה ב"ר אהרון ... [והעידו על חתימת]

עד השני על שטר כתובה ... [אישרנוהו וקיימנוהו כדחזין]

נוסח הקיום בשטר שלפנינו, נעשה כנראה זמן-מה לאחר החתימה על הכתובה. לו נוסח הקיום

47. כך מובא במסכת בבא בתרא דף קסג: "בין עדים לאשרתא (קיום) – אפילו שיטה אחת פסול", וכך נפסק בשו"ע: "קיום ב"ד צריך שיהיה סמוך לכתב-ידי העדים... ואם היה בין הקיום והשטר ריוח שטה אחת ושני איררים, פסול הקיום לבדו, שמה יתוך השטר שנתקיים, וזייף באותה שטה ושני עדים, ונמצא הקיום על שטר מזויף" (הו"מ סימן מו סעיף לא).

48. מקור דין זה אף הוא ממסכת בבא בתרא, מדף קסג. "בין עדים לאשרתא נמי מזויף וכתב מאי דבעי וחתימי סהדי! דמטייט ליה", המושג מטייט, משמעו מעביר קו עם דיו, כך שהשורה תחסם לכתובה. וכך פסק השו"ע: "הרחיק הקיום מהשטר שטה או ב' שיטין או יותר, ומילא כל הריוח שריטות דיו, כשר, שהרי אינו יכול לזייף" (הו"מ סימן מו סעיף לב).

49. גם מתוך שחזור נוסח הקיום, שם מתברר שהדיינים הצליחו לאתר רק עד אחד, ואילו לגבי העד השני הסתפקו בהשוואת חתימתו בכתובה לחתימתו במסמך אחר, אפשר להסיק שטקסט הקיום התוסף לשטר הכתובה, זמן רב אחר כתיבתה.

50. נראה לי שששם אחד מן הדיינים (החותם האמצעי) הוא יעקב. אפשר לראות דגם של פלוני בן פלוני כשבסוף כל שם כנראה הופיע המילה דיין (על-פי רש"י מסכת גיטין דף לג. ד"ה "ול"ש" ו"חתימי למטה אני פלוני דיין" וכן בספר כלבו סימן עו "ויחתמו שלשה זה תחת זה בראש השיטה פלוני בר פלוני דיין").

51. ברצוני להודות לרב יעקב סלקמון, שסייע לי רבות בפענוח נוסח קיום השטר. לולא עמל הרב בעיון במילים שניתנות לקריאה, לא הייתי מפענח את הנוסח.

52. לרוב כתבו "במותב תלתא כחדא הוינא". שמשמעו שישבו שלושה והרי הם כבית דין. בשטר שלפנינו כתוב "בי דינא", שמשמעו שאין כאן סתם שלושה אנשים שהושיבו כבית דין, אלא מדובר בדיינים מומחים. רש"י במסכת גיטין דף לג. מבאר ש"לשון דיינים – כגון בי דינא הוינא".

53. יש נוסחים, שבהם נוספו המילים: "ונפק שטרא דנא קדמנא", ואחר כך מתארים את בוא העדים: "אתא ר' פלוני וכו'". בחרתי להשמיט מילים אלו, משום שכמות המילים החסרה בין שורה זו לשורה שאחריה לא מאפשרת מלל כה רב.

"כתובת מינגוט" – פענוח כתובה אשכנזית מימי-הביניים

היה כזה המלמד, שבאו העדים לפני הדיינים, ואישרו בפניהם את חתימת-ידם, היה מקום לשער, שהקיום נעשה מיד לאחר החתימה על הכתובה ובאותו הזמן. אך מתוך הנוסח נראה, שהם מצאו רק עד אחד, המעיד על חתימת ידו, ואילו את קיום החתימה של העד השני – עשו מתוך שטר אחר אשר זיהו בו את חתימת העד השני. על כן אני מגיע למסקנה, שקיום הכתובה שלפנינו בוצע זמן רב אחר כתיבת הכתובה המקורית.⁵⁴

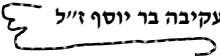
תמונת הכתובה Wien NB C 2 Cod. 2773

54. עדות לנוהג לקיים שטר כתובה זמן רב לאחר שנכתב – נמצא בפסקי בעל התרומת הדשן: "רגילות דהנפק הוא לאחר חתימת השטר זמן רב, כשדואגים שימותו עדי החתימה או ילכו להם, ואשה היושבת תחת בעלה אף אם תדאג שמה ימותו או ילכו עדי החתימה יריאה היא לחזור אחר קיום משום איבה, פן יאמר לה בעלה עיניך נתת במיתתי ובגירושיך" (פסקים וכתבים סימן כ"ט).

שנתון "jke" – תשע"ו – כרך כ"א

שיחזור נוסח הכתובה

טור שמאלי	חלק אמצע שנקטע והושלם בהשערה	טור ימני	
שנת . מונין כאן . אמר לה להדא מרת דא הוי לי לאנתו	לחדש שאנו הכהן בתולתא	ב בשבת ב יום לבריאית עולם למנין איך ר יהודה בר יצחק מינגוט בת שמואל הלוי	ארבע שורות שהשלמתי על-פי השערה
ואוקיר ואיזון ¹ ואפרנס דפלחין ומוקרין וזנין ויהיבנא לכי מהר בתוליכי מדאורייתא ומזוניכי וכסותיכי כל ארעא וצביאת מרת לאנתו ודין נדוניא בכסף בין בדהב בין ובשמוש ערסא חמשין והוסיף לה מדיליה חמשין [דכ]סף ³ וכך אמר ר יהודה ⁴ דין ותוספתא דא קבילית ⁵ [מכ]ל ⁶ שפר ארג נכסין דקנאי ודעתיד אנא ודלית להון אחריות לפרוע מנהון שטר דעל כתפאי בחיים ואחריות שטר כתובתא יהודה הכהן חתן דגן העשוין כתקון חכמים דלא דשטרי וקנינא מן ר יהודה מינגוט בתולתא דא בת ומפרש לעיל במנא לשיטה ¹¹ והכל שריר וקים	ואנא אפלא יהודאין בקושטא ליכי כאורח והות ליה בין דלבושא הכהן / חתן דגן ² לטריין כתובתא להתפרע כל ⁷ שמיא להון אחריות וערבאין מן גלימא ולעלם עליו ר כתובות כטופסי למרת מה דכתיב הכהן דחיו	כדת משה וישראל יתיכי כהלכת גוברין ומפרנסין לנשיהון כסף זוזי מאתן דחזו וספוקיכי ומיעל לותיכי מינגוט בתולתא דא דהנעלת ליה מבי אבוח בתכשיטין במאני לטריין וצבי ר יהודה לטריין סך הכל מאה חתן דגן אחריות שטר עלי ועל ירתי בתראי וקנינין דאית לי תחתו למקני נכסין דאית כלהון יהון אחראין כתובתא דא ואפילו ובמות מן יומא דגן ⁸ דין ⁹ ותוספתא דא ¹⁰ קבל כחומר כל שטרי כאסמכתא ודלא חתן דגן בר יצחק הכהן ר' שמואל הלוי ככל דכשר למקניא ביה	גוף הכתובה ששורה
יהודה בר יצחק הכהן ז"ל החתן	ואתא לקדמנא מת ידו דאיהי היא חנו לקרוא לפלוני על חתימת אישרנוהו וקיימנוהו	שלמה בן משה הכהן ז"ל עקיבה בר יוסף ז"ל במותב תלתא כחדא בי דינא הוינא ר' עקיבה בר יוסף ז"ל והעיד על חתי מתוך חתימתו שחתם בפננו ושל בר' יצחק ור' שלמה ב"ר אהרן [והעידו עד השני] [.....] על שטר כתובה בשלוש שורות אלו נמצאים כנראה שמות שלוש הדיינים	תחתית הדף

הערות לשחזור הנוסח

- 1) ברור, שהמילה שצריכה להיות כאן, היא "איזון". אך יש שנהגו לכתוב מילה זו בכתוב חסר, אני משער, שבכתובת מינגוט היה כתוב "איזון" ביוד, בגלל המרחק בין האות א' לבין האות ו', שנראה די גדול.
- 2) בחלק מנוסחי אשכנז מופיע הביטוי "חתן דן" ובחלק לא. ברור שחייבת להיות כאן מילה בינונית או גדולה או שתי מילים קטנות. לאור התיקון שיוזכר להלן בהערה 6, נראה להעדיף את המילה הכהן, שכן חסרון מילה זו בטור השמאלי גרר תיקון וקיום כפי שראינו לעיל.
- 3) כך הנוסח בספר מהרי"ל הלכות נשואין אות יז.
- 4) כתוב בקטן מחוץ לשורה "הכהן". זו תוספת של מתקן הכתובה, כפי שהוסבר לעיל.
- 5) בנוסח "נחלת שבעה" סימן יב כתוב: "שטר כתובתא דא ותוספתא דין (בפולין כתובתא דא נדוניה דן ותוספתא דא)". וכן כתב ספר חשוקי חמד על כתובות דף קיב: שנוסח אשכנז היה: "אחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דין" אך בפולין "כותבין כתובתא דא נדוניה דן ותוספתא דא". הרי לנו, שכתובת "מינגוט" נכתבה באשכנז ולא בפולין.
- 6) ברוב ספרי הפוסקים והמנהג – הנוסח המקוצר "מכל" נפוץ יותר מהנוסח "מן כל".
- 7) בחרתי להוסיף את המילה "כל" משתי סיבות: א. משום שזה הנוסח ברוב הכתובות האשכנזיות; ב. מבחינת רוחב הרצועה האמצעית – מסתבר יותר שהיו שתי מילים באמצע (צמוד למילה "דקנאי" מבחינים בסופה של המילה "שמיא").
- 8) המהרי"ל בספר המנהגים הלכות נישואין סימן יז, ושו"ת מהר"ם מינץ סימן קט הם הראשונים להשתמש במטבע-לשון "בחיים ובמות מן יומא דן ולעלם".
- 9) זהו נוסח יחידאי. בכל נוסחי הכתובות רשום "שטר כתובתא דא".
- 10) הביטוי "תוספתא דא" הוא נדיר יחסית, לרוב מקובל: "תוספתא דין".
- 11) במילים אלו מבאר מי שעשה את התיקון שצוין לעיל בהערה 6, שהוא זה שהוסיף את המלה "הכהן", ובכך הופך כתובה זו לכשרה. נשים לב להקפדה, שמשפט זה יירשם לפני הסיום: "והכל שריר וקיים".

